

ΟΙ ΣΥΝΑΓΩΝΙΣΤΡΙΕΣ

Η εικόνα της γυναίκας όπως προβάλλεται

από το εαμικό αντιστασιακό κίνημα

Της Τασούλας Βερβενιώτη

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εικόνα της γυναίκας που προβάλλει το εαμικό κίνημα ακούει στο όνομα «συναγωνίστρια». Η συναγωνίστρια αποτελεί προσφώνηση και ταυτόχρονα ένα τίτλο –τιμής θα έλεγα – για όλες τις γυναίκες, ανεξάρτητα από την ηλικία τους, το μορφωτικό τους επίπεδο, το επάγγελμά τους ή την καταγωγή τους. Στο αν θα αποκληθεί κάποια «συναγωνίστρια» δεν έπαιζε κανένα ρόλο ούτε η συνήθης διάκριση – που γίνεται ακόμα και σήμερα – σε κυρίες (δηλ. παντρεμένες – και δεσποινίδες (δηλ. ανύπαντρες). Ο τίτλος της συναγωνίστριας ήταν ανεξάρτητος και από τη θέση που κατείχε κάποια στο κίνημα. Αποκαλείται έτσι η αντάρτισσα, η οργανώτρια αλλά και η ανοργάνωτη γυναίκα που συνεισφέρει στον έρανο της ΕΑ. Στην Ελεύθερη Ελλάδα η χρήση της προσφώνησης δείχνει ακόμα και το βαθμό ένταξης κάποιου στην Αντίσταση.

Όπως αφηγείται η Ναυσικά Φλέγγα - Παπαδάκη, όταν φτάνει στα Κράβαρα στο πλαίσιο της προσπάθειάς της για τη δημιουργία παιδικών σταθμών και συσσιτίων, πηγαίνει στο σχολείο και απευθύνεται στο δάσκαλο.

«– Δάσκαλε, του λέω, είμαι απ' το Σύλλογο Προστασίας του Παιδιού. Θέλω να δω τα παιδιά. Θέλω να μάθω πώς ζούνε τα παιδιά κι αν έχουν ανάγκες.

– Πεινάνε, δεσποινίς μου, πεινάνε, ήταν η πρώτη του λέξη.

– Δάσκαλε, από το «δεσποινίς» κατάλαβα ότι εδώ οργάνωση καμιά δεν έχετε, την προσφώνηση αυτή ας την αντικαταστήσουμε με την λέξη «συναγωνίστρια». Έτσι να με αποκαλείτε, σας παρακαλώ»¹.

«Συναγωνίστρια» είναι και ο τίτλος της εφημερίδας της επιτροπής γυναικών του ΕΑΜ Δυτικής Μακεδονίας. Η υπογρα-

φή «Μια συναγωνίστρια» συναντάται κάτω από άρθρα που έχουν γράφει γυναίκες. Υπερισχύει της ελληνίδας ακόμα και της Επονίτισσας και είναι συχνότερη σε έντυπα που εκδίδονται στην ύπαιθρο παρά στις πόλεις².

Τα χαρακτηριστικά στην εικόνα της συναγωνίστριας έχουν ποικίλες προελεύσεις και διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, συχνά αντιφατικές μεταξύ τους. Η κυριότερη αντίφαση πηγάζει από την ίδια τη φύση του εαμικού κινήματος, στους στόχους του οποίου συμπεριλαμβάνεται όχι μόνο η εθνική, αλλά και η κοινωνική απελευθέρωση. Η συναγωνίστρια δεν είναι μόνο μια ελληνίδα που πιστή στις παραδόσεις της φυλής της παλεύει για την ελευθερία της πατρίδας της, αλλά και μια κοινωνική αγωνίστρια, μια κομμουνίστρια, που επιδιώκει την ανατροπή αυτής της κοινωνίας, που εμπεριέχει και την αλλαγή της κοινωνικής της θέσης.

Στη διάρκεια του πολέμου υπήρχε διάχυτη η προσδοκία και η πεποίθηση ότι μετά το τέλος του θα μπουν οι βάσεις για μια σωστότερη και δικαιότερη κοινωνία. Το ΕΑΜ/ΚΚΕ ευαγγελίζεται την εγκαθίδρυση της Λαϊκής Δημοκρατίας, της Λαοκρατίας. Μέσα σ' αυτό το καθεστώς οι γυναίκες θα είχαν μια πιο ισότιμη θέση. Η κοινωνική ισότητα της γυναίκας ήταν βασική και αναμφισβήτητη αρχή του κομμουνιστικού κινήματος. Η Οκτωβριανή Επανάσταση φώτιζε το όραμα και η ύπαρξη της Ένωσης Σοβιετικών και Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών ήταν η απτή απόδειξη.

Στην προφορική προπαγάνδα και στην αρθρογραφία του αντιστασιακού τύπου (εαμικού και κομματικού) προβάλλονται τα δικαιώματα που έχει αποκτήσει η γυναίκα στη Σοβιετική Ένωση. Τονίζεται ότι, αν ο σοσιαλισμός λύτρωσε τους λαούς από την κοινωνική σκλαβιά, τις γυναίκες τις λύτρωσε από διπλή σκλαβιά: της κοινωνίας και του άντρα. Η σοβιετική γυναίκα δεν είναι «ένα νεκρό διακοσμητικό στοιχείο, μια κούκλα», ούτε «είναι σκλάβια του σπιτιού και της δουλειάς». Ο σοσιαλισμός «την ανύψωσε σε μια κοινωνική δύναμη ισάξια με τον άντρα [...] έσπασε τις αλυσίδες της, κι από ένα πλάσμα που κατείχε την πιο μειονεκτική θέση στην κοινωνία, δημιούργησε τη σημερινή σοβιετική γυναίκα, άξια σύντροφο του άντρα, περήφανη οικοδό-

μο της καινούργιας σοσιαλιστική ζωής». Το Σοβιετικό Σύνταγμα της δίνει τα ίδια δικαιώματα με τον άντρα σε όλους τους τομείς της πολιτικής και κοινωνική ζωής, χωρίς καμιά εξαίρεση, εκτός από την ιδιαίτερη μέριμνα που παίρνεται γι' αυτήν στο θέμα της μητρότητας. Εκλέγει και εκλέγεται αντιπρόσωπος στα Σοβιέτ, είναι επιστήμονας, καθηγήτρια στα πανεπιστήμια, διευθύντρια εργοστασίου, «εργάτισσα της σοσιαλιστικής κοινωνίας» και προπαντός χαρούμενη μάνα, αφού έχει άδεια εγκυμοσύνης, μαιευτήρια, βρεφικούς και παιδικούς σταθμούς³.

Την Άνοιξη του 1943 κυκλοφορεί η μπροσούρα «Λαοκρατία και Σοσιαλισμός: Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚΕ» η οποία περιέχει και το «Πρόγραμμα της Λαϊκής Δημοκρατίας». Στο κεφάλαιο που αναφέρεται στη θέση της γυναίκας, η τοποθέτηση κινείται στο ίδιο πλαίσιο. Υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες είναι «διπλά σκλάβες» και ότι οι λύσεις στα προβλήματά τους μπορούν να δοθούν μόνο μέσα σε λαοκρατικά πλαίσια. Μόνο τότε η γυναίκα θα αποκτήσει όλα τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά της δικαιώματα, θα πάψει «νάσαι σκλάβα του αντρός και του σπιτιού», θα γίνει «ισότιμο μέλος της κοινωνίας για να αναπτύξει όλα τα πνευματικά και ψυχικά της χαρίσματα»⁴.

Όχι μόνο στο «Πρόγραμμα της Λαϊκής Δημοκρατίας» που αποτελεί ένα κομματικό κείμενο, αλλά και στον εαμικό τύπο από την Πελοπόννησο ως τη Μακεδονία, γράφονται άρθρα, που αναλύουν τό τί έχουν να κερδίσουν οι γυναίκες από τη Λαοκρατία. Το θέμα της ισότητας ανδρών και γυναικών καθώς και η δημιουργία βρεφικών και παιδικών σταθμών, θίγεται σχεδόν σε όλες τις επίσημες ομιλίες και εκδηλώσεις. Επίσης οι καθοδηγήτριες που γυρνούν τα χώριά και τις συνοικίες οργανώνουν συγκεντρώσεις γυναικών, που τους εξηγούν τη θέση τους στη μελλοντική κοινωνία.

Προβάλλεται η εικόνα μιας γυναίκας που δε ζει «στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής». Έχει ίδια δικαιώματα με τους άντρες και αντίστοιχες υποχρεώσεις. Είναι οικονομικά αυτοδύναμη και μπορεί να ρυθμίζει την προσωπική της ζωή και το μέλλον των παιδιών της. Μέσα στην οικογένεια στέκει αξια συντρόφισσα του άντρα στις χαρές και τις πίκρες της ζωής.

Δεν παντρεύεται με συνοικέσιο. Ο γάμος της βασίζεται στην αιώνια φυσική έλξη των φύλων, στην αμοιβαία αγάπη και τον αλληλοσεβασμό. Αν και πουθενά δεν αναφέρεται ρητά ότι θα καταργηθεί ο θεσμός της προίκας, λέγεται ότι θα σταματήσει η αγοραπωλησία του γάμου. Στη Λαοκρατία, το κορίτσι θα πάψει να λογαριάζεται ως χρέος που πρέπει να εξοφληθεί από τον πατέρα ή τον αδελφό. Η μητρότητα δε θα θεωρείται ιδιωτική υπόθεση αλλά κοινωνική λειτουργία και θα βρίσκεται στο κέντρο του κρατικού ενδιαφέροντος. Το κάθε παιδί – νόμιμο ή μη – θα αντιμετωπίζεται με την ίδια στοργή. Δε θα υπάρχει πόρνεια, ούτε οίκοι ανοχής⁵.

Η αναγκαία και ικανή προϋπόθεση όμως για να γίνει πραγματικότητα το «όραμα της νέας ζωής» είναι η συμμετοχή των γυναικών στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Αυτός, αποτελεί τον προθάλαμο. Με τις υπηρεσίες που θα προσφέρουν σ' αυτόν θα αποδείξουν ότι είναι «απόλυτα ώριμες» για να πάρουν τη θέση τους στη καινούργια λαοκρατική κοινωνία⁶.

Η συμμετοχή όμως στον αγώνα απαιτούσε την είσοδό τους στο δημόσιο χώρο από τον οποίο ήταν αποκλεισμένες. Για να καλυφθεί η αντίφαση ανάμεσα στον κοινωνικό φυλετικό ρόλο και την κοινωνική αναγκαιότητα της συμμετοχής τους στον αγώνα, επιστρατεύεται η επανάσταση του 1821. Όπως τότε οι γυναίκες πολέμησαν δίπλα στην κλεφτουριά, ακόμα και με το όπλο... Όπως τότε η Λένη Μπότσαρη, η Ξακουστή Σουλιώτισσα Χαίδω, η Φώτω Τζαβέλα, η Μαντώ Μαυρογένους, η Μπουμπουλίνα, οι Σουλιώτισσες, οι Μανιάτισσες, οι Μεσολογγίτισσες... έτσι και τώρα οι ελληνίδες γυναίκες βγαίνουν στους δρόμους – χωρίς να θεωρηθούν του δρόμου – και παίρνουν μέρος στις διαδηλώσεις γιατί ως ελληνίδες «δεν μπορούν να είναι σκλάβες και μάνες σκλάβων», αντιμετωπίζουν θαρραλέα τους κατακτητές και προβαίνουν σε ηρωικές πράξεις «ως πραγματικές» ελληνίδες, ντύνονται αντάρτισσες γιατί είναι ελληνίδες, ακόμα και όταν πεθαίνουν, πεθαίνουν ως ελληνίδες⁷.

Ο συνδεδετικός κρίκος ανάμεσα στα πρότυπα, της ελληνίδας και της χειραφετημένης γυναίκας, είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις ο αγώνας διεξάγεται από κοινού με τους άντρες. Στην

πρώτη για την εθνική ανεξαρτησία και στη δεύτερη για την ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνίας. Όσον αφορά τον εθνικό αγώνα η κοινή πάλη, μπορεί να θεωρηθεί ως φυσικό επακόλουθο. Και στο κομμουνιστικό κίνημα όμως, από παράδοση και καταστατικά, δεν προβλέπονταν ειδικές οργανώσεις για τις γυναίκες, με το σκεπτικό ότι ο στόχος ήταν κοινός. Η πραγματική απελευθέρωση της γυναίκας συνδεόταν με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και θα πραγματοποιόταν μόνο μέσα σε μια αταξική, κομμουνιστική κοινωνία.

Οι εαμικές πολιτικές οργανώσεις ΕΑΜ, Εργατικό ΕΑΜ, ΕΑ, ΕΑΜ Νέων, (ΕΠΟΝ), ακολουθούν την οργανωτική δομή του κομμουνιστικού κινήματος και είναι μικτές. Εξαιρεση αποτελεί η Λεύτερη Νέα που λειτούργησε όμως για μικρό χρονικό διάστημα, στην αρχή της κατοχής, και μόνο στην περιοχή της πρωτεύουσας. Ακόμα και στον ΕΛΑΣ, δεν υπάρχει τυπικά περιορισμός για τη συμμετοχή των γυναικών. Αρχικά οι αντάρτισσες δρουν στις ίδιες μονάδες με τους αντάρτες, αλλά και οι Υποδειγματικές Διμοιρίες Ανταρτισσών, που δημιουργήθηκαν στις περισσότερες Μεραρχίες το καλοκαίρι του 1944, ανήκουν οργανωτικά στον ΕΛΑΣ.

Οι συναγωνιστριες λοιπόν βρίσκονται στο πλευρό των αντρών. Και παρόλο το θετικό γεγονός ότι ο χαρακτηρισμός συναγωνίστρια τυπικά μοιάζει αποδυσμενμένος από τη συμβατική σχέση με τον άντρα, στην ουσία το συν αναφέρεται σε αυτόν. Αυτός είναι ο αγωνιστής και ο αγώνας ο δικός της γίνεται στο πλάϊ του. Ο Βασίλης Ρώτας μιλώντας με θαυμασμό για τον αγώνα των γυναικών καταλήγει: «οι γυναίκες εδώ [εννοεί στην Ελλάδα] στάθηκαν πάντα στο πλευρό των αντρώνε τους στους αγώνες» και επισημαίνει ότι «Πολλές σουφραζέτες θα μπορούσαν να πάρουν μαθήματα από τις караγκούνες για την τραγική γυναικεία δράση»⁸.

Στο Δωδεκάλογο της Νεολαίας της Ελλάδας, της ΕΠΟΝ, στο άρθρο 8, το μόνο που αναφέρεται στις νέες κοπέλλες, γράφεται «Θέλουμε εμείς οι νέες λυτρωμένες από τον απατηλό και παραστρατημένο φεμινισμό να σπάσουμε τις αλυσίδες της πολύμορφης σκλαβιάς μας και ν' αγωνιστούμε ολόψυχα, πλάι και

μαζί με τους νέους, για να κατακτήσουμε την οικονομική, την κοινωνική και πολιτική μας ισότητα. Μόνο έτσι θα λάμψει ο αληθινός εαυτός μας και θα υψωθούμε στον γνήσιο γυναικείο ανθρωπισμό»⁹.

Η έννοια του γυναικείου ανθρωπισμού είχε αναλυθεί για πρώτη φορά από το Δημήτρη Γληνό, το 1921, στα εγκαίνια της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής. Ο Γληνός είχε αντιταχθεί στο πρότυπο της Ναυσικάς και της Πηνελόπης «με παραλλαγή προς τα κάτω τη γυναίκα σκλάβα και προς τα πάνω την «*dame elegante* ή τη Φρύνη, που στην καλύτερη εμφάνισή της λέγεται Ασπασία». Είχε μιλήσει για ένα νέο τύπο γυναίκας μορφωμένης και εργαζόμενης που δε θα προσπαθούσε όμως «ν' αλλάξει τη φύση της», ούτε «να καταργήσει τον προορισμό της», ούτε να έχει τις ίδιες ενασχολήσεις με τον άντρα και πολύ περισσότερο να του μοιάσει εξωτερικά στα φερσίματα, τους τρόπους, τις συνήθειες¹⁰.

Η εικόνα της συναγωνίστριας δανείζεται χαρακτηριστικά και από την εξανθρωπισμένη γυναίκα. Ο γυναικείος ανθρωπισμός όμως του εαμικού κινήματος παίρνει την προσωνομία «γνήσιος» και αντιδιαστέλλεται από τον «απατηλό», «κάλπικο και παραστρατημένο φεμινισμό» του μεσοπολέμου που διεξάγει χωριστούς αγώνες από τους άντρες. Αντίθετα συνδέεται με τη «συνολική αποκατάσταση» δηλ. την κοινωνική αλλαγή¹¹. Η Χρύσα Χατζηβασιλείου θα δώσει επιγραμματικά το στίγμα: «Ο εθνικοαπελευθερωτικός πόλεμος ωρίμασε και διαμόρφωσε» τον καινούργιο, το σύγχρονο τύπο της ελληνίδας που είναι «απαλλαγμένος απο το σουφραζετισμό, μα και από τα πατροπαράδοτα ήθη του μεσαιωνικού γυναικωνίτη»¹².

Τα πρότυπα όμως διαφέρουν από τους φυλετικούς ρόλους. Οι φυλετικοί ρόλοι και τα κύρια χαρακτηριστικά τους βασίζονται σε βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις για τη φύση του άντρα και της γυναίκας, τις δραστηριότητες και τη συμπεριφορά τους και αλλάζουν εξαιρετικά αργά, σε αντίθεση με τα πρότυπα που υπόκεινται σε αιφνίδιες και προσωρινές αλλαγές, που εξαρτώνται από την συγκυρία. Σε όλους τους πολέμους το παραδοσιακό σλόγκαν «η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι» ανατράπηκε

με το «η θέση της γυναίκας είναι στον πόλεμο». Και παρόλο που αυτό αποτελούσε μια πρόκληση, πρόβαλε την πολύ πραγματική ανάγκη για τη συμμετοχή των γυναικών στη νέα κοινωνική πραγματικότητα. Στη διάρκεια όλων των πολέμων οι γυναίκες αναλαμβάνουν δραστηριότητες, που δε θα τολμούσαν να τις διανοηθούν στην προπολεμική περίοδο¹³.

Στην εικόνα της συναγωνίστριας διακρίνονται καθαρά τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών φυλετικών ρόλων. Γι' αυτό, παρόλο που οι εαμικές οργανώσεις είναι μικτές, γίνεται λόγος για «γυναικείες οργανώσεις». Γι' αυτό στα συνέδρια του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ και της ΕΑ παίρνονται αποφάσεις για το «κοριτσίστικο» ή το «γυναικείο κίνημα». Γι' αυτό οργανώνονται όχι μόνο συσκέψεις, αλλά και συνέδρια γυναικών. Ο στόχος όμως όλων αυτών ήταν να συντονίσουν τη δράση που αφορούσε τα «γυναικεία» καθήκοντα – σύμφωνα με το φυλετικό καταμερισμό εργασίας που επικρατούσε στην κοινωνία και αναπαραγόταν από το κίνημα.

Η συναγωνίστρια λοιπόν δεν παύει να είναι μάνα, κόρη, σύζυγος. Ως μάνα μικρών παιδιών θα κληθεί «για να σώσει τα παιδιά της» να πάρει μέρος στις κινητοποιήσεις για τα συσσίτια και γενικότερα για την επιβίωση. Ως μάνα του αγωνιστή θα αποτελέσει ένα πρότυπο που θα κινηθεί στα όρια του μύθου. Στα τραγούδια, στα ποιήματα και στα διηγήματα που γράφονται γι' αυτήν περιγράφεται «στητή, λιγνή» και ατρόμητη να υποστηρίζει χωρίς ενδοιασμούς τον αγώνα των παιδιών της, να δίνει την ευχή της στον αντάρτη γιο, να φροντίζει, να αγαπά και να περιποιείται όλους τους αγωνιστές. Κι αν ο γιος σκοτωθεί, αυτή δεν κλαίει. Ζητά εκδίκηση, γιατί είναι και ελληνίδα. Σε αρκετές περιπτώσεις είναι πρωταγωνίστρια ηρωικών πράξεων. Το αντιστασιακό κίνημα την περιβάλλει με σεβασμό και την αποκαλεί «Μητέρα του Αγώνα», «Μάννα του Λαού», ή «Μάννα του Έθνους». Υποστηρίζεται ότι ο απώτερος σκοπός είναι να γίνει η «Μάννα του αγωνιζόμενου Έθνους»¹⁴. Ακόμη και για την Αντάρτισσα Θύελλα, στο πρωτοσέλιδο άρθρο που της αφιερώνει ο «Απελευθερωτής» γράφει ότι την αποκαλούσαν: Μάννα του Αντάρτη¹⁵.

Τα χαρακτηριστικά της μάννας βρίσκονται πιο κοντά στον παραδοσικά ρόλο. Αντίθετα της κόρης, της νέας κοπέλλας, ταιριάζουν περισσότερο με το πρότυπο της καινούργιας γυναίκας. Αυτή χαρακτηρίζεται άφοβη, δυνατή και γενναία. Στις διαδηλώσεις η στάση της θεωρείται «απαράμιλλη». Περιγράφεται ως «ένα κορίτσι σβέλτο, μεστωμένο, ξυπνό», που στα γυμνά του μπράτσα κρατάει μια ελληνική σημαία «σκορπίζοντας γύρω της ρίγη ενθουσιασμού». Ανοίγει δρόμο και βαδίζει μπροστά, ενώ την απειλούν με τανκς, οπλοπολυβόλα, ιππικό και τη χτυπούν με γκλομπς, σφαίρες και χειροβομβίδες. Επιτίθεται και κυριεύει μια αντλία. Αρπάζει, τινάζει, φτύνει και μπατσίζει αστυνομικούς. Επεμβαίνει, αποπλίζει ή αρχίζει στις γροθιές ένα χαφιέ. Πεσμένη χάμω και χτυπημένη φωνάζει συνθήματα. Σκαρφαλώνει και βγάζει λόγους. Δίνει τις πρώτες βοήθειες στους πληγωμένους. Προστατεύει τους ανάπηρους. Εμπνέει θάρρος, μαχητικότητα κι αυταπάρνηση. Υπερασπίζεται τη σημαία με τίμημα τη ζωή της. Μπορεί να πέθανε «Μα δε νικήθηκε. Κρατούσε τη σημαία στο στήθος, την έσφιγγε με δύναμη και την έβαψε με το αίμα της. Αυτή ήταν μια Ελληνίδα!»...16.

Το εαμικό κίνημα δε θα δυσκολευτεί να συγχωνεύσει το αγωνιστικό πρότυπο της ελληνίδας με της σοβιετικής γυναίκας. Και αυτή μάχεται για τη συντριβή του φασισμού «Πλάι πλάι στον άντρα, στις μεταφορές, στις συγκοινωνίες, στη βιομηχανία, στην αγροτική οικονομία». Όλες οι Σοβιετικές γυναίκες «με αρχηγό τους τον υπέροχο Στάλιν και πλάι στους άντρες τους, καταγάγουν θριάμβους». «Είκοσι τρεις γυναίκες ετιμήθησαν με τον τίτλο του ήρωα της Σοβιετικής Ένωσης... Τρεις απ' αυτές πήραν τον τίτλο του ήρωα, γιατί πέρασαν πρώτες το Δνείπερο και πολέμησαν πλάι στους Σοβιετικούς άντρες με υπέροχη ανδρεία». Η μάνα της 17χρονης ηρωίδας Ζώγιας μιλώντας από το Ραδιοσταθμό της Μόσχας περιγράφει τα κατορθώματα της κόρης της, τα βασανιστήρια και τον τραγικό της θάνατο. Ο λόγος της κλείνει με την επίκληση «Ελληνίδες! Δείξτε και σεις πως ξέρετε να εκδικείστε τ' αδικοσκοτωμένα παιδιά σας και την κατατρεγμένη πατρίδα σας αψηφώντας κάθε κίνδυνο. Άφοβα ξεσηκωθείτε όλες κι οργανωθείτε στις γραμμές του ΕΑΜ. Ανοίξτε τα σπίτια σας και δώστε άσυλο

στους πατριώτες που πεινάνε στα βουνά και στις πόλεις για τη λευτεριά, τη τιμή την οικογένεια και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Φωνάξτε τον άντρα σας, τον αδελφό σας, τον αρραβωνιαστικό σας, φιλείστε τον, δώστε του την ευχή σας και πέστε του να πάει με το καλό αντάρτης και να γυρίσει μόνο νικητής όταν ελευθερωθεί ο τόπος». Ο αντιστασιακός Τύπος είναι γεμάτος με τέτοιου είδους άρθρα¹⁷.

Εκτός από τα αγωνιστικά χαρακτηριστικά το εαμικό κίνημα θα αντλήσει από το πρότυπο της σοβιετικής γυναίκας όσα χαρακτηριστικά ταιριάζουν περισσότερο στις ανάγκες τους και θα τα προβάλει. Όταν δίνεται η μάχη της σοδειάς δημοσιεύεται ένα διήγημα της «διάσημης» συγγραφέας Βάντας Βασίλιεφσκα που αναφέρεται στη δράση των γυναικών της ΣΕ στην αστίστοιχη περίπτωση¹⁸.

Για το ακανθώδες θέμα της οικογένειας και τη θέση των γυναικών σε αυτήν προβάλλεται το γεγονός ότι και στην ΕΣΣΔ με διάταγμα του Ανωτάτου Σοβιέτ καθιερώθηκε για τις πολύτεχνες ειδικό τιμητικό μετάλλιο συνοδευόμενο με κρατικό επίδομα και τους απονέμεται ο τίτλος της «μητέρας ηρωίδας». Και «Οι αξίες της ηθικής, του καθήκοντος και της αγάπης, η στέρηση της οικογένειας απόκτησαν υψηλή σημασία. Η ηθική και η τιμή της γυναίκας έγιναν νόμοι στη Σ.Ε. Η «ηθική» όμως και η «τιμή» της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τον έλεγχο της σεξουαλικής της συμπεριφοράς από τον πατέρα ή τον αδελφό και γενικότερα από την τοπική κοινωνία.

Το ΕΑΜ/ΚΚΕ όχι μόνο θα υποστηρίξει θεωρητικά την οικογένεια που δοκιμάζεται λόγω του πολέμου, αλλά θα αναλάβει και ορισμένες από τις λειτουργίες της. Θα γίνει το ίδιο «οικογένεια» και ως θεματοφύλακας της τιμής των γυναικών θα τιμωρήσει όσες «παραστράτησαν» και θα υποχρεώσει όσους συζούσαν παράνομα ή είχαν αποπλανήσει κορίτσια να «κάνουν θρησκευτικό γάμο, ενισχύοντας έτσι το θεσμό». Θα στιγματίσει οποιαδήποτε ερωτική σχέση εκτός γάμου. Το 2ο Γραφείο της ΙΧ Μεραρχίας με έγγραφό του «Προς τους αντάρτες και τους γονείς» θα ξεκαθαρίσει ότι οι ερωτικές σχέσεις για όποιο λόγο

και αν γίνονται «προσωρινά, γελοία ή και μόνιμα για αποκατάσταση» βλάπτουν τον αγώνα, γιατί έτσι επιβεβαιώνονται οι κατηγορίες της «μαύρης αντίδρασης» ότι θα φτιάξουν «μια κοινωνία εκφυλισμένη». Επειδή οι αντάρτες πολεμούν για την τιμή και πάνω απ' όλα είναι ο αγώνας, όσοι αντάρτες δημιουργούν σχέσεις θα περνούν στρατοδικείο και το Στρατοδικείο δε θα παίρνει πια «καμιά φροντίδα» για τα κορίτσια¹⁹.

Εκτός από τους περιορισμούς σε ζητήματα «ηθικής», θα τεθούν κανόνες και περιορισμοί στο θέμα της εμφάνισης και της συμπεριφοράς. Αυτοί αναφέρονται ως επί το πλείστον στις νέες κοπέλλες, τις επονίτισσες, που με τόσο ζωηρά χρώματα περιγράφηκε η αγωνιστική τους διάθεση και η αυτοθυσία τους. Προτείνεται να περιοριστεί «η συνηθισμένη φιλοκαλλία» και καταδικάζεται κάθε «εκζήτηση» και «υπερβολή» στην εμφάνισή τους. Κατηγορούνται επίσης όσες βάφονται «κάνοντας το πρόσωπό τους σωστή χαλκομανία»²⁰. Σε απόφαση Περιφερειακής Συνδιάσκεψης τονίζεται ότι «η συμπεριφορά προς τους γονείς και όλο το λαό πρέπει να είναι υποδειγματική. Στην κάθε στιγμή και εκδήλωση η Επονίτισσα πρέπει να σταθή η πιστή και αφοσιωμένη συναγωνίστρια και να παίξει το ρόλο της όπως τον ζητά η σημερινή αναδημιουργία της καινούργιας Ελλάδας»²¹.

Στην εικόνα της συναγωνίστριας έπρεπε να υπάρχει χώρος για τους παροδοσιακούς ρόλους, αλλά και τα καινούργια πρότυπα που έμπαιναν εξαιτίας των αναγκών του πολέμου και των στόχων που έθετε το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα και η ιδεολογία της κοινωνικής απελευθέρωσης. Το πρότυπο της παροδοσιακής γυναίκας που ζει στη σκιά των ανδρών ως μάνα, κόρη ή σύζυγος και της νέας γυναίκας που έχει δικαιώματα και λόγο και μπορεί να δρα και να κινείται στο δημόσιο χώρο.

Ο ορισμός της αντιφατικής αυτής εικόνας δίνεται επιγραμματικά στην εφημερίδα «Μάνα Θυμάτων». «Η γυναίκα της υπαίθρου σήμερα είναι μητέρα κι αντάρτισσα, αδελφή και νοσοκόμα, νοικοκυρά και οργανώτρια. Είναι γυναίκα σύντροφος του άντρα είναι ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΑΓΩΝΙΣΤΡΙΑ»²². Χαρακτηριστική είναι επίσης η απεικόνιση των γυναικών από το κίνημα – δεν εννοώ τις φωτογραφίες.

Στο φυλλάδιο «Λεύκωμα από το πρόγραμμα της λαϊκής δημοκρατίας του πολιτικού συνασπισμού των κομμάτων του ΕΑΜ»²³, όπου με σκίτσα περιγράφεται το καθεστώς αυτό, οι γυναίκες απουσιάζουν εντελώς από την πρώτη εικόνα όπου δίνεται ο ορισμός της Λαϊκής Δημοκρατίας. Στη σελίδα που αναφέρεται στην αυτοδιοίκηση εικονίζεται μια γυναίκα με τοπική φορεσιά, που κρατά ένα ψηφοδέλτιο. Οι τρεις γυναίκες που εικονίζονται στο Λαϊκό Δικαστήριο φορούν μαντήλι. Στο θέμα Αγροτική οικονομία, η γυναίκα βαδίζει στο χωράφι, χαρούμενη δίπλα στον άντρα κουβαλώντας ένα σακί. Στην επόμενη σελίδα που αναφέρεται στους υπάλληλους και τους εργάτες είναι καθισμένη, με το μωρό στην αγκαλιά και μοιάζει να περιμένει τον άντρα που εικονίζεται να μπαίνει με τα ψώνια, προφανώς εκπληρώνοντας το ρόλο του «κουβαλητή» της οικογένειας. Υπάρχει και μια σελίδα αφιερωμένη ειδικά στη γυναίκα. Μάλλον πρόκειται για μια εργάτρια που φορώντας μαντήλι δεμένο πίσω, βρίσκεται μπροστά σε ένα ταμείο από όπου εισπράττει το μισθό της. Η φιγούρα της δεσπόζει στη σελίδα που αναφέρεται στο Ελληνόπουλο. Εικονίζεται στο βάθος ένας παιδικός Σταθμός και στον κήπο του τα παιδιά του, τρέχουν, κάνουν κούνια ή παίζουν στην πισίνα. Μια νέα κοπέλλα που φοράει μαντήλι, σίγουρα η παιδαγωγός, βρίσκεται σε πρώτο πλάνο. Τρεις γυναίκες, δύο νοσοκόμες και μία μάνα με δύο παιδιά υπάρχουν στη σελίδα την αφιερωμένη στη Λαϊκή Πρόνοια. Μαντήλι δε φορά μόνο η μάνα αλλά και το μικρό κορίτσι της. Δεν υπάρχει καμιά γυναίκα στις σελίδες που αναφέρονται στην Αναδημιουργία και στη Νέα Γενιά. Στην Εκπαίδευση και τον Πολιτισμό μια μάνα με ένα μωρό στην αγκαλιά αποτελεί μέρος ενός αγάλματος. Πίσω της εικονίζεται ένας άντρας γυμνόστηθος. Σε δύο εικόνες, για την Οικονομική ανασυγκρότηση και την Εξωτερική πολιτική εικονίζεται η Ελλάδα, στην πρώτη με την περικεφαλαία της Αθηνάς και στη δεύτερη με απλωμένα τα χέρια δείχνει την αγγλική σημαία που βρίσκεται πάνω στη Μεσόγειο και τη σοβιετική με το σφυροδρέπανο. Πάνω της πετά ένα περιστέρι που κρατά ένα κλαδί ελιάς.

Στις εικόνες αυτές οι γυναίκες δεν ξεφεύγουν καθόλου από

τους παραδοσιακούς φυλετικούς ρόλους. Είναι μάνες και σύζυγοι, νοσοκόμες και νηπιαγωγοί. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στο δημόσιο χώρο όλες φορούν μαντήλι. Μαντήλι φορά επίσης και η γυναίκα που εικονίζεται μπρος στο εκτελεστικό απόσπασμα στο πανώ που κρατούν γυναίκες από το ΕΑΜ Γυναικών της Νέας Ιωνίας, όπου αναγράφεται το σύνθημα: «ΤΗΝ ΙΣΟΤΙΜΙΑ ΤΗΣ Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΧΤΑ ΜΕ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΗΣ»²⁴.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εικόνα της γυναίκας απέχει πολύ όχι μόνο από όσα διακηρύσσονται στη θεωρία, αλλά και από την πραγματικότητα. Καμιά από τις νεαρές αγωνίστριες δε φορά μαντήλι στην καθημερινή της ζωή. Οι τοπικές φορεσιές είχαν εγκαταλειφθεί από την εποχή του μεσοπολέμου για την πλειοψηφία των γυναικών του χωριού και μόνο οι ηλικιωμένες γυναίκες τις φορούσαν, με εξαίρεση ίσως τις караγκούνες. Είναι αλήθεια ότι στις γυναικείες κινητοποιήσεις φορούν μαύρα ρούχα, μαντήλια ή τις τοπικές τους φορεσιές. Αυτό όμως είναι απόφαση της οργάνωσης.

Στην εικόνα που θα έβγαине προς τα έξω έπρεπε να αποσιωπηθούν πολλές πλευρές της πραγματικότητας, ώστε να είναι γενικά αποδεκτή. Έτσι επικράτησαν οι πιο συντηρητικές απόψεις. Αρκετές γυναίκες, κυρίως κομματικά μέλη που ανέβηκαν στο Βουνό από την Αθήνα, κάπνιζαν. Αυτό όμως έπρεπε να μη γίνεται φανερά. Το ίδιο συνέβη και για πολλά άλλα πράγματα, περισσότερο σημαντικά.

Στην καθημερινή πρακτική όμως δεν ήταν δυνατόν να απλειφθεί η σύγκρουση ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο, στην πατριαρχική οικογένεια και στις νέες του αντιλήψεις που συνέδεαν την εθνική με την κοινωνική αλλά και την προσωπική απελευθέρωση. Οι δυνατότητες που έδινε ο αγώνας να βρεθούν οι νέοι κοντά και οι ιδέες περί ελευθερίας και ισότητας που διακηρύσσονταν, συγκρούονταν στην πράξη με τις παλιότερες αντιλήψεις περί τιμής και ηθικής – που απαγόρευαν κάθε επαφή των νέων – και οι οποίες δεν έπρεπε να θιγούν «για το καλό του αγώνα».

Το θέμα της «αστικής» και της «επαναστατικής ηθικής» δημιουργούσε ζωντανές συζητήσεις στους κύκλους της. Δεν

είναι τυχαίο ότι ένα από τα πιο πολυδιαβασμένα και πολυσυζητημένα βιβλία ήταν το «Το Πρώτο Κορίτσι» του Μπογκντάνωφ που διαπραγματευόταν το θέμα των ερωτικών σχέσεων ανάμεσα στους νέους κομμουνιστές. Η κοινωνική συζήτηση και αναζήτηση που είχε αρχίσει από το Μεσοπόλεμο για μια διαφορετική ποιότητα στις ανθρώπινες σχέσεις και ειδικότερα ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες συνεχιζόταν με μεγαλύτερη ένταση.

Η επιθυμία των γυναικών που παίρνουν μέρος στο αντιστασιακό κίνημα είναι να αλλάξουν τη ζωή τους, να ξεφύγουν από το παλιό και τους περιορισμούς που υπήρχαν. Αυτό δεν αφορά μόνο τις γυναίκες των πόλεων, αλλά και του χωριού. ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το ποσοστό των οργανωμένων γυναικών στο ΚΚΕ στις πόλεις και στην ύπαιθρο είναι περίπου το ίδιο. Και αν η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της Ε.Α. αποτελείται από γυναίκες, ενώ στον ΕΛΑΣ είναι ελάχιστες, έχει να κάνει όχι μόνο με τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στην κοινωνία, αλλά και με τη γραμμή της οργάνωσης.

Οι περισσότερες αντάρτισσες προέρχονται από «καθυστερημένα» χωριά και παρόλα αυτά με μεγάλη ευκολία φορούν παντελόνι, σε μια εποχή που αυτό δεν συνηθίζεται ούτε στην Αθήνα. Ωστόσο στη II Μεραρχία (Αττικοβοιωτίας) που βρίσκεται πιο κοντά στον «πολιτισμό», αντί για το δίκωχο του ΕΛΑΣ, φορούν μαντήλι.

Είναι θετικό το γεγονός ότι δεν προβάλλεται η εικόνα μιας γυναίκας θύμα του πολέμου, αλλά μιας δυναμικής και αποφασιστικής γυναίκας. Τονίζονται όμως εκείνες οι τολμηρές ενέργειες που βοηθούν τις ανάγκες του κινήματος. Δημοσιοποιούνται δε μόνο όταν δεν έρχονται σε ρήξη με τις κυρίαρχες αντιλήψεις. Θα έλεγα ότι αυτή η παράδοση κρατάει ως τις μέρες μας. π.χ. γνωρίζουμε αρκετά για τον Πρότυπο Παιδικό Σταθμό στο Καρπενήσι, τίποτα όμως δεν ξέρω να έχει γραφτεί για την εμπειρία της κολληχτίβας, ενός κοινόβιου που λειτούργησε στον ίδιο τόπο²⁵.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Γυναίκες στην Αντίσταση», Έκδοση της κίνησης «Η γυναίκα στην Αντίσταση», 2η έκδ., Αθήνα 1982, σ. 124.

2. Βλ. ενδεικτικά: «Γύρω από την εργαζόμενη γυναίκα», «Εθνική Αλληλεγγύη», ΕΑ Σερρών, φ. 6, Αύγουστος 1944. «Η Γυναίκα ψηφίζει», Συναγωνίστρια», Επιτροπή Γυναικών ΕΑΜ Δ. Μακεδονίας, φ. 1, 23.2.44. «Η Φωνή της Γυναίκας» (ποίημα) ό.π. φ. 2, 30.3.44. «Μια επίσκεψη στους ηρωικούς τραυματίες μας» ό.π. «Η θέση της γυναίκας στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα», «Ρούμελη» ΕΑΜ Στερεάς, φ. 1, 5.8.43.

3. Βλ. τα άρθρα: «Μας γράφει μια μάνα που κατάλαβε», «Γυναικεία Δράση», ΕΑΜ Αθήνα, φ. 9, 15.8.42. «Η αληθινή Δημοκρατία στην ΕΣΣΔ», «Σοβιετικά Νέα», ΚΟΑ ΚΚΕ, φ. 12, 16.4.43. «Μητέρα», ό.π. φ. 27, 10.3.44. «Η Μέρα της Γυναίκας», ό.π. «Γυναίκα, παιδί, οικογένεια», ό.π., φ. 30, 5.6.44. «Ζητήματα της Γυναίκας: καινούργια γυναίκα» «Λαϊκή Φωνή», ΚΚΕ Λάρισα, φ. 5, 8.3.44 / «Η στήλη της Γυναίκας. Η γυναίκα στη Σοβιετική Ένωση» «Κόκκινος Φάρος», ΠΕ ΚΚΕ Βελεστίνου, φ. 3, 26.11.43 / «Η Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας» «Οδηγητής», ΚΟ Αχαΐας, φ. 14, 8.3.44. Παππά Έλλη, Σελίδες από τον τύπο της Αντίστασης, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1985, σ. 41-42.

4. «Λαοκρατία και Σοσιαλισμός», ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα 1940-45, σ. 113-145. Η μπροσούρα έχει ημερομηνία Γενάρης-Απρίλης 1943. Στην ΚΟ-ΠΕΜ και «Ριζοσπάστη» όμως διαφημίζεται Αύγουστο, Σεπτέμβρη. Ο Ζεύγος στην εισήγησή του στη 10η Ολομέλεια (Γενάρης 1944) αναφέρει ότι είχε κυκλοφορήσει σε 80.000 αντίτυπα.

5. Υπάρχουν πολλά άρθρα στις εφημερίδες με αυτό το θέμα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές. Στη Γυναικεία Δράση, ΕΑΜ Αθήνα, δημοσιεύεται μια σειρά άρθρων: «Το Σημερινό μας καθήκον» φ. 17, 1.5.43. «Φασισμός - Λαοκρατία» φ. 19, 5.7.43, «Η Γυναίκα στη Λ. Δημοκρατία Β'. Γιατί θ' αγωνιστεί για τη Λαοκρατία» φ. 20, 25.7.43. Και σε άλλες εφημερίδες δημοσιεύονται παρόμοια άρθρα: «Η Λαϊκή Δημοκρατία για τη Γυναίκα», «Ο Δρόμος της Πάλης», ΚΟ Ν. Τριφυλίας, φ. 1, 15.1.44, «Η Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας», Οδηγητής, ΚΟ Αχαΐας, φ. 14, 8.3.44., «Η νέα Ελληνίδα και η ΕΠΟΝ», Νεανική Φλόγα, ΕΠΟΝ Θεσσαλία, φ. 1, 31.8.43, 1, «Η Γυναίκα και το ΕΑΜ», Συναγωνίστρια, Επιτροπή Γυναικών ΕΑΜ Δ. Μακεδονίας, φ. 1, 23.2.44, «...και της Συντρόφισσας η Γωνιά. Η Γυναίκα στον Αγώνα», Ο Λαϊκός Φρουρός, 14η Ομάδα Αχτίδων της ΚΟΑ, φ. 3, 20.11.43, «Για τη λευτεριά και

την πρόοδο» Νέα Γενιά, Κ.Σ. ΕΠΟΝ, φ. 18, 7.12.43, «Η Γυναίκα το 21 και Σήμερα», Λυτρωτής, ΕΑΜ θήβας, φ. 25.3.44, «Το γυναικείο κίνημα. Ανάγκη να μαζικοποιηθεί και να προσεχτεί ιδιαίτερα», Φωνή της Μεσσηνίας, ΚΟ Μεσσηνίας του ΚΚΕ, φ. 2, 16.7.44, «Ο Αγώνας της Γυναίκας», Μαχητής, ΕΑΜ Ηλείας, φ. 15, 13.9.44.

6. Βλ. αναλυτικότερα Βερβενιώτη Τασούλα, *Η Γυναίκα της Αντίστασης*, εκδόσεις Οδυσσεάς 1944, σ. 138-143.

7. ό.π. σ. 118-119.

8. Γκόντζος Χρήστος, Αναστασάκος Κώστας, *Οι εκπαιδευτικοί στην Εθνική Αντίσταση*, εκδόσεις Δίπτυχο, Αθήνα 1985, σ. 401.

9. «Νέα Γενιά», ΚΣ. ΕΠΟΝ, φ. 11, 28.9.43 κ.ά. Το Δωδεκάλογο συνέταξαν οι Κ. Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη και το προεδρείο της ΕΠΟΝ. Ανταίος Πέτρος, «Συμβολή στην Ιστορία της Επον», τόμ. ΑΙ, σ. 43.

10. Γληνός Δημήτρης, «Γυναικείος Ανθρωπισμός» στο *Εκλεκτές Σελίδες*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1982, τόμ. 1ος, σ. 35.61.

11. Βλ. «Για ένα γνήσιο γυναικείο ανθρωπισμό», *Φλόγα*, ΕΠΟΝ Ανωτάτων Σχολών, φ. 15, 15.10.43. «Επονίτισσα στον αγώνα», *Λεύτερα Νιάτα ΕΠΟΝ*, Μακεδονίας, φ. 19 5.7.44 κ.α.

12. Χρύσα Χατζηβασιλείου, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το γυναικείο ζήτημα*, έκδοση ΚΚΕ ΚΕ, Αθήνα 1946, ΑΑν., σ. 26.

13. Rupp Leila *Mobilizing Women for War: German and American propaganda 1939-45* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1978, σ. 3-7.

14. Βλ. «Από το έπος των βουνών μας. Λεβεντομάννα. Με την ευχή μου, βγήκαν στο κλαρί», *Νέα Ελλάδα*, φ. 3, Νοέμβρης 1943, σ. 10. «Ηρωικό Πνεύμα», *Νέα Γενιά* φ. 5, 3.6.43. «Καλό κονάκι. Χαρισμένο σε κείνες που περιποιούνται αντάρτες» (ποίημα), «Νέα Γενιά», ΚΣ επον, φ. 5, 3.6.43. «ΕΑ. Η Ελληνίδα στον Αγώνα», ΓΑΚ, Συλλογή Πετμεζά. Από κάποιον Ρουμελιώτη είχε γραφτεί και το θεατρικό έργο «Η μάννα του Αντάρτη», που παιζόταν στην Ελεύθερη Ελλάδα. Ρώτας Βασίλης, *Ο αγώνας στα ελληνικά βουνά*, Αθήνα 1982, σ. 121. Βλ. επίσης Μπίρκας Κώστας, *Το τετράδιο της μητέρας* εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1975, σ. 101. Βερβενιώτη Τασούλα, ό.π., σ. 122-123. Το πρότυπο της πατριώτισσας που βρίσκεται πάνω από την ιδιότητα της μάνας προβάλλεται και μέσω της Σοβιετικής γυναίκας. Βλ. ενδεικτικά το διήγημα «Μητέρα», *Σοβιετικά Νέα*, ΚΟΑ ΚΚΕ, φ. 27, 10.3.44.

15. Απελευθερωτής, ΚΕ του ΕΑΜ, φ. 85, 18.11.44.

16. Βερβενιώτη Τασούλα, ό.π., σ. 275-280.

17. «Η συμβολή των γυναικών της Σοβιετικής Ένωσης στο σημερινό αγώνα για τη συντριβή της φασιστικής βαρβαρότητας», «Συναγωνίστρια», Επιτροπή Γυναικών ΕΑΜ Δ. Μακεδονίας, φ. 2, 30.3.44. «Συγκέντρωση αντιφασιστριών γυναικών της Αμερικής», ό.π. «Μια σοβιετική γυναίκα προς τις ελληνίδες γυναίκες», Φλόγα, ΚΚΕ Περ. Επ. Γρεβενών Βοΐου Καστοριάς, φ. 2, 8.9.43. «Μπαίνοντας στον τρίτο χρόνο», Γυναικεία Δράση, ΕΑΜ Αθήνας, φ. 19, 5.7.43. Διεθνής πάλη γυναικών, ό.π. φ. 14, 9.2.43. Παππά Έλλη, ό.π., σ. 44 κ.α.

18. Ο Ρήγας, Πανθεσσαλική Επ. του ΕΑΜ, φ. 40, 15.7.44.

19. «Προς τους αντάρτες και τους γονείς» έγγραφο του ΙΙ Γραφείου της ΙΧ Μερραρχίας του ΕΛΑΣ. Σμόλικας, ΕΛΑΣ Δυτ. Μακεδονίας, φ. 4, 20.9.43. Βλ. και Βερβενιώτη Τασούλα, ό.π., σ. 159-166.

20. Εθνική Αλληλεγγύη, ΚΣ της ΕΑ, φ. 4, 10.6.46. Φλόγα, ΕΠΟΝ Ανωτάτων ιδρυμάτων, φ. 15, 15.10.43. Και οι προπολεμικές κουμμουνίστριες δεν τολμούσαν να βάψουν τα χείλη τους ή να κανουν τα μαλλιά τους περμανάντ.

21. «Συνήλθε η κοινή Συνδιάσκεψη των Περιφερειακών Συμβουλιών Βόλου, Πηλίου και Βελεστίνου - Φαρσάλων, Αλμυρού», Θεμελιωτής, ΕΠΟΝ Μαγνησίας, φ. 1, 12.43.

22. Μάνα θυμάτων, ΕΑ Επαρχιακής Επιτροπή Καστοριάς, φ. 8, 22.10.44.

23. «Λεύκωμα από το Πρόγραμμα της Λαϊκής Δημοκρατίας του Πολιτικού Συνασπισμού των κομμάτων του ΕΑΜ», Η Βιβλιοθήκη του Λαού, χ.χ. [Ο Πολιτικός Συνασπισμός των κομμάτων του ΕΑΜ ιδρύθηκε το Μάιο του 1945 και περιλάμβανε – πέρα από το ΚΚΕ και το ΑΚΕ – ορισμένες σοσιαλιστικές ομάδες βλ. Φλάϊσερ Χάγκεν, «Ο "τρίτος παράγοντας": Προσπάθειες για ανεξάρτητη σοσιαλιστική πολιτική στις συνθήκες του Εμφυλίου» στο «Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949», (επιμ.) Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole Smith, Ιολκός 1992, σ. 202] Σε 16 σελίδες με σκίτσα περιγράφεται το καθεστώς της Λαϊκής Δημοκρατίας. Κάτω από κάθε εικόνα υπάρχει ένα μικρό κείμενο. Κατά σειρά τα θέματα που πραγματεύεται είναι: Λαϊκή Δημοκρατία, Ο στρατός, Τιμωρία εθνοπροδοτών, Αυτοδιοίκηση, Λαϊκή Δικαιοσύνη, Οικονομική Ανασυγκρότηση, και Αναδημιουργία, Αγροτική Οικονομία, Εργάτες - Υπάλληλοι, Επαγγελματίες - Βιοτέχνες - Διανοούμενοι, Η Γυναίκα, Το Ελληνόπουλο, κι η Νέα Γενιά, Λαϊκή Πρόνοια, Εκπαίδευση - Πολιτισμός και Εξωτερική Πολιτική.

24. «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», ό.π., σ. 42.

25. Συν. Ρίτσα Παπαθεοφίλου.